

de RGP. Hij bracht een overvloed van oorkonden, acten en rekeningposten en complete tolrekeningen bijeen, voornamelijk in de jaren 1939 tot 1943 — daarna ontbrak hem voor het onderzoek tijd en gelegenheid en had hij bovendien andere projecten onder handen. Wel maakte hij het eerste deel, tot 1399, gereed voor de pers maar het verscheen ten slotte postuum met een inleiding van T. S. Jansma in 1968. Jaren later kreeg J. G. Smit de opdracht het tweede deel tot stand te brengen maar dat ging met moeilijkheden van allerhande aard gepaard en uiteindelijk besloot men tot de uitgave van een deel van veel beperkter opzet dan het eerste: alleen de fragmentarisch bewaard gebleven tolrekeningen uit de vijftiende eeuw en nog zes uit de jaren 1500 tot 1534 kwamen nu in aanmerking (tezamen een 350 bladzijden, te vergelijken met de ongeveer 300 bladzijden die in deel I met tolrekeningen zijn gevuld) aangevuld met enige voor de tolheffing relevante officiële stukken. Van een poging om zoveel mogelijk tolbetalenden te identificeren, in deel I ondernomen, werd in deel II afgezien. Daar staat tegenover dat Smit zijn uitgave voorzag van een zeer gedegen, uitvoerige en uiterst nuttige studie van het Hollandse tolsysteem in de vijftiende eeuw als inleiding. Dat systeem berustte, zoals Niermeyer indertijd al vaststelde, op een onderscheid tussen via de binnenwateren en via de zeeroute aangevoerde vertolbare waren. Over beide 'soorten' betaalde men éénmaal bij binnenkomst en éénmaal bij het verlaten van het Hollandse gebied het verschuldigde tarief; zogenaamde wachttollen moesten beletten dat kooplieden de aangewezen tolplaatsen zouden omzeilen. Al deze tolplaatsen krijgen met hun 'wachten' beurtelings Smits aandacht, Geervliet, Gouda en Spaamdam voor 'het zoute', Gorinchem en Schoonhoven voor 'het zoete' [water]. De vaak verpachte 'wachttol' te Dordrecht was van groot belang voor deze stad die er haar stapelrecht mee verbond. Of een tol verpacht was of niet, steeds moesten de tollenaars zorgvuldig hun boekhouding bijhouden, maar van hun rekeningen is slechts een klein gedeelte bewaard gebleven. Op hun werkzaamheden werd door grafelijke ambtenaren, bezieners, later controleurs, toezicht gehouden en ook hun functie wordt door Smit helder geanalyseerd. De inleiding beperkt zich niet tot het tijdvak van deel II en zo hebben ook heerlijke tollens zoals de Arkelse en de Wassenaarse er hun plaats in gekregen.

Zelfs wanneer van een tol de rekeningen in mooie series bewaard zijn gebleven, zoals bij de Rijntol te Lobith het geval is, blijft hun bruikbaarheid voor de economische geschiedenis beperkt. Dat ligt aan de vele vrijstellingen, verleend aan steden, instellingen en personen, die het onmogelijk maken de dichtheid van het verkeer, het totaal van de passerende schepen en goederen te berekenen. Men moet het doen met allerlei losse gegevens, die soms interessant zijn. Opvallend is in deel II het grote aantal paarden dat omstreeks 1480 in bepaalde maanden Gorinchem en Schoonhoven passeerde. Doorgaans kwamen zij uit het Zuiden. Voor de ossenhandel was Gorinchem al in de eerste helft van de eeuw een voornamelijk tolplaats. Tegen hetgeen men verwachten zou in kwamen de beesten hier en in Schoonhoven slechts ten dele van de IJsselstreek en Groningen. Men herkent vaste handelaars, die een tijdlang week in week uit met hun ossen, hun steuren, hun zalmen een tol passeren. Alle rekeningen behalve de Gorinchemse van 1422 vermelden de herkomst van de ladingen. Het deel bevat een register van persoons- en aardrijkskundige namen en een van zaaknamen, hier en daar van een woordverklaring voorzien. Het deel is op de welverzorgde, luxueuze manier uitgegeven die bij de RGP gebruikelijk is.

J. A. Kossmann-Putto

C. Vleeschouwers, M. van Melkebeek, ed., *Registres de sentences de l'officialité de Cambrai (1438-1453)* I, II (Recueil de l'ancienne jurisprudence de la Belgique. Septième série.

Verzameling van de oude rechtspraak in België. Zevende reeks; Brussel: Ministère de la justice, 1998, xv+ 990 blz.).

Het grote belang van de oude rechtspraak als bron van kennis voor de praktische toepassing van normen en waarden — naast de theorie van de wet en de geleerdheid der commentatoren — is langzamerhand aan het doordringen tot de (rechts)historici. Naast de wereldlijke rechter heeft echter ook gedurende lange tijd zijn kerkelijke tegenhanger een grote rol gespeeld. Immers, sommige delen van het recht waren aan de beoordeling van de kerkelijke rechter bij uitsluiting voorbehouden, zeker in de late Middeleeuwen. We moeten daarbij vooral denken aan het huwelijksrecht dat lange tijd is geregeerd door de regels van het canonieke recht, en aan de jurisdictie over geestelijke personen.

Over de geestelijke rechtbanken in de oude Nederlanden is nog niet veel geschreven — een goede inleiding tot het onderwerp is nog steeds het boek van Anne Lefebvre-Teillard, *Les officialités à la veille du Concile de Trente* uit 1973 — en nog minder is hun rechtspraak bestudeerd. Dat heeft ongetwijfeld mede te maken met de toestand van de overgeleverde archieven en hun moeilijke toegankelijkheid, geschreven als zij zijn in het Latijn. Van de officiaal van het bisdom Kamerijk (het gebied waartoe steden als Valenciennes, Bergen, Brussel en Antwerpen behoorden) zijn slechts de registers over de jaren 1438 tot 1453 en 1543 tot 1551 overgeleverd — en dan nog met lacunes. De heer Vleeschouwers en mevrouw Van Melkebeek hebben een voortreffelijke editie verzorgd van de eerste serie. Zij zijn daartoe ook uitermate gekwalificeerd, want zij publiceerden al eerder het enig overgebleven register van de officiaal van Brussel (gesticht in 1422) over de jaren 1448 tot 1459 (recensie in *BMGN*, CXII (1987) 326). Zij presenteren de Latijnse teksten in extenso, voorzien van uitvoerige en precieze regesten in het Frans.

Waar gaat het om? Men vindt hier 1453 vonnissen uitgesproken tussen procederende partijen: vaak was één van hen de promotor of aanklager van het bisdom. De materie die aan de orde komt, omvat: clandestiene verloving, huwelijk in verboden graden van bloed- of aanverwantschap (incest), echtbreuk en overspel, scheiding van tafel en bed, bigamie, buitenechtelijk verkeer van leken en clerici. Er waren nogal wat priesters die een zedeloos leven leidden. Verder vindt men incidenteel nog aanklachten als toverij en sodomie, vechtpartijen in de kerk, diefstal van kerkgoederen, geschillen over kerkelijke ambten, en dergelijke meer. De onderzoekers krijgen nu volop de kans een studie te maken van de straftoemeting. Gedetailleerde glossaria en indices maken deze boeiende bron optimaal toegankelijk.

A. H. Huussen jr.

J. W. Bonda, *De meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1997; Hilversum: Verloren, 1996, 684 blz., f115,-, ISBN 90 6550 545 8).

Het is merkwaardig, maar de laatste onderzoeker die zich vóór het verschijnen van deze lijvige studie diepgaand met het Nederlandstalige polyfone repertoire uit de vijftiende en zestiende eeuw heeft beziggehouden, is René Lenaerts die daarvan in 1933 verslag deed in zijn boek *Het Nederlands polifonies lied in de zestiende eeuw*. Daar sinds de jaren dertig talloze nieuwe bronnen en liederen aan het licht zijn gekomen, mag worden gesteld dat Bonda's boek in een leemte voorziet. De onderhavige studie, welke in januari 1997 als proefschrift werd verdedigd aan de Universiteit Utrecht, bestaat uit zeven uitgebreide hoofdstukken die zijn ondergebracht in drie delen. Het eerste deel draagt de titel 'Liedkunst en muziekleven' en biedt een uitgebreid overzicht van de Nederlandse en buitenlandse bronnen waarin het repertoire is overgeleverd.